

Selvejerbøndernes dispositionsmuligheder i dansk senmiddelalder

af Erik Hofmeister

Det har været en udbredt opfattelse, at selvejrebønderne omkring år 1500 nærmede sig fæstebondestatus. Stud. mag. Erik Hofmeister modificerer i artiklen, der bygger på hans specialeafhandling, denne opfattelse. Han afliver således den myte, at de reelt skulle være stavnsbundne. Vel kunne de tvinges til at dyrke deres jord, fordi den var skattepligtig til kronen. Af samme grund kunne de ikke dotere eller udstykke, men de kunne afhænde jorden. På tinge fremstod de som juridisk fuldmyndige personer.

Den danske senmiddelalder anses normalt for at være en tid med øget social degradering af bondestanden. Som fremhævet af Aksel E. Christensen var den sociale taber i det privilegerede stændersamfund således bondestanden, idet den alene kendetegnedes ved ikke at have nogen privilegier, men kun forpligtelser og for den ytrede standsbegrebet sig »mest som en passiv indordnet sig«¹.

I behandlingen af bondestandens undertrykkelse har forskningen primært fokuseret på fæstebønderne, hvilket formentlig skyldes at de udgjorde langt den talrigste del af bondestanden. Hvor mange selvejere der var i senmiddelalderen skal ikke behandles her; det skal blot anføres, at kildematerialet ikke tillader eksakt afklaring, men selvejerprocenten af den samlede bondestand sættes normalt til 10-20% – der var dog store regionale forskelle: det er givet, at bondeselvejendommen var mest udbredt i Jylland og Skåne, hvorimod den var mindre udbredt på Sjælland og Falster². Denne struktur ses også gældende senere, hvor vi er på mere sikker grund: således viser rentemesterregnskaber fra årene 1569-73 at

-
1. Aksel E. Christensen, *Det danske stændersamfunds epoker*. 1954. Trykt i Aksel E. Christensen, *Danmark, Norden og Østersøen*. 1976, p. 261-276. Citat p. 270.
 2. Jfr. Erik Ulsig, *Danske adelsgodser i middelalderen*. 1968, p. 49 med henvisninger. Se desuden nu også Poul Rasmussen, *Studier i Århus Stifts ældste ejendomshistorie*, I+II. Viborg. 1978/1980, samt Erland Porsmose, *Den regulerede landby*. 1981. p. 310-314.

bondeselvejendommen var uden betydning på Sjælland og Falster og havde større udbredelse i Jylland og Skåne og på Fyn og Lolland³.

For den ældre forskning var den lille senmiddelalderlige selvejerenkla-ve de sørgelige rester efter en omfattende højmiddelalderlig selvejer-stand, som imidlertid blev stærkt reduceret ved overgangen fra selveje til fæste i perioden 1241-1340⁴. Nyere agrarhistorisk forsknings påvisning af et omfattende højmiddelalderligt storgodssystem⁵ har med rette fået T. Dahlerup og H. Paludan til at betone samfundets aristokratiske karakter og betvivle eksistensen af en omfattende højmiddelalderlig selvejerbon-destand og følgelig dermed en overvældende overgang fra selveje til fæste⁶. Men at der har eksisteret selvejere er hævet over enhver tvivl – det senmiddelalderlige kildemateriale indeholder ganske mange kilder, som kan kaste lys over selvejernes forhold, af hvilke nogle i nærværende sammenhæng skal belyses. Der har hidtil ikke eksisteret nogen samlet og dybtgående behandling af de senmiddelalderlige selvejerers dispositions-muligheder^{6.a}. Kun spredt om i generelle historiske fremstillinger og i specialafhandlinger angående andre forhold er sider af selvejernes for-hold kort blevet belyst⁷.

Generelt har forskningens syn på bondestandens historie som helhed været påvirket af C.F. Allen⁸, men det er værd at bemærke sig, at Allens syn på de senmiddelalderlige selvejerers forhold generelt er lysere end den senere forskning, idet han er af den opfattelse, at af bønderne som helhed var selvejeren i den »lykkeligste Stilling«, idet han rådede over

3. Svend Gissel, *Landgilde og Udsæd*. 1968, p. 160-63.

4. F.eks. C.F. Allen, *Haandbog i Fædrelandets Historie*. 5. udg. 1854, p. 140 og p. 573-76. Kr. Erslev, *Danmark Riges Historie*, Bd. II. 1898-1905, p. 196-97.

5. C.A. Christensen, *Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede*. H.T. XII. rk. 1. 1963-66, og E. Ulsig, *op.cit.*

6. T. Dahlerup i H.T. XII. rk. 6. 1972-73, p. 219-232, og H. Paludan, *Tiden 1241-1340*, Gyldendals Danmarkshistorie, 1977, p. 419-422, og samme, *Vor danske Montesquieu*, Historie. Ny Række XIII, 3, 1980.

6.a. Jfr. dog nu Bjarne Porsmose, *Selveje på Fyn. En kvantitativ og kvalitativ analyse med udgangspunkt i reformationstiden*. Utrykt specialeafhandling. Odense. 1981. Jeg er første meget sent blevet gjort opmærksom på denne afhandling, hvorfor der her ikke er taget stilling til dens resultater. For det 14. årh. se nu E. Ulsig, *Kronens kamp for bevarelse af skattegodset 1241-1396*, i *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance*. Festskrift til Poul Enemark. 1983. p. 203-217.

7. Af vigtige afhandlinger skal her nævnes J.C.H.R. Steenstrup, *Vornedskabet hos den danske bonde*. H.T.V. rk. 6. 1886-87, p. 339-462, spec. p. 347 og 370-379. W. Christensen, *Dansk statsforvaltning i det 15. århundrede*. 1903. p. 508-525. Michael Hertz, *»Beskeden mand«*. *Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder*. En skitse. *Bol og By*. 2. rk. 2. 1978. p. 77-106.

8. Jfr. T. Dahlerup i H.T. bd. 78, p. 298-303.

»sin Person, sin Tid og sin Eiendom«, og når han blot ydede de fornødne skatter levede han fri og uafhængig på sin ejendom. Først med reformationen indtrådte en kraftig umyndiggørelse af selvejerne⁹ Den senere forskning har et mørkere syn på de senmiddelalderlige selvejeres dispositionsmuligheder, for så vidt det generelt antages, at selvejerne fra i højmiddelalderen at have været frie individer, som besad fuld og fri ejendoms- og dispositionsret over deres jord og som var fuldmyndige personer, der selv kunne varetage deres interesser på tinge, i stigende grad blev umyndiggjort i senmiddelalderen; på grund af de skærpede økonomiske vilkår (agrarkrisen) og kronens fiskale interesser i selvejergodset – selvejerne skulle i modsætning til herrestændernes fæstere betale skat (leding) til kronen – blev selvejernes dispositionsmuligheder indskrænket af kronen: de måtte ikke mageskifte med adelige uden en kongelig sanktion, de måtte ikke udparcellere deres jord, de blev juridisk umyndiggjort, og endelig har nogle forskere antaget, at de blev ramt af et stavnsbånd¹⁰.

Generelt antages det derfor, at selvejerne op mod 1500 nærmede sig fæstebondestatus – således skriver Erslev, at selvejernes »Forhold til Kronen bliver mere og mere ligt Fæsternes og man rammer vel deres Stilling bedst ved at betegne dem som Arvefæstere«¹¹. Dette synspunkt overtages stort set af Axel Olrik og C.P.O. Christiansen i Schultz's Danmarkshistorie, og af J. Hvidtfeldt i Politikens Danmarkshistorie¹². Aksel E. Christensen taler om det »tragiske kapitel om selvejrbøndernes skæbnesvangre forfald«¹³, og senest har Michael Hertz antaget, at de senmiddelalderlige selvejere i datiden blev opfattet som »blot forvalter af kronens ejendom med næsten samme status som de såkaldte kronetjenere« d.v.s. kronfæstere, og det er Hertz's opfattelse, at selvejerne »statusmæssigt kom til at dele skæbne med den øvrige landalmue«¹⁴.

Har forskningen nok således en klar opfattelse af selvejernes sociale

9. Allen, De tre nordiske rigers historie under Hans, Christiern den Anden, Frederik den Første, Gustav Vasa, Grevefeiden. bd. IV. 1870, p. 35-36.

10. Se Poul J. Jørgensen, Dansk retshistorie. 1947, p. 479-80, W. Christensen, op.cit. p. 508-25, Hertz, op.cit. p. 86-93, Erslev, op.cit. p. 629-30, og Steenstrup, op.cit. p. 370-78.

11. Erslev, op.cit. p. 629.

12. Henholdsvis bd. 2. 1941, p. 237 og 360-61, samt Bd. 3. 1977, p. 272. Selvejernes stilling behandles ikke videre i Gyldendals Danmarkshistorie, Bd. 2. 1980, eller i Dansk social historie. Bd. 2. 1980.

13. Store og smaa og mange slags fynske bønder. 1954. Trykt i A.E. Christensen, Danmark, Norden og Østersøen. 1976, p. 243-260. Citat p. 259.

14. Hertz, op.cit. p. 91 og 93.

status o. 1500 er det dog samtidig en opfattelse, som ikke bygger på en systematisk gennemarbejdning af kilderne. I det følgende skal der kastes et nærmere lys over nogle væsentlige sider af selvejernes dispositionsmuligheder.

Selvejernes og kronens dispositioner over selvejerbondegodset

Fastlåsning af selvejergodsets omfang

Det er fundamentalt vigtigt at se selvejernes dispositionsmuligheder i al almindelighed på baggrund af deres ejendomsret over gods, som kronen havde fiskal interesse i – selvejergodset var ikke »frit«, d.v.s. privilegeret gods – og det er her af afgørende betydning, at det fra Valdemar Atterdag og fremefter var en vedvarende bestræbelse for kronen at sikre sig mod at det skattepligtige gods blev skattefrit – d.v.s. omfanget af selvejergodset søgtes fastlåst¹⁵. Denne bestræbelse nåede under Dronning Margrethe et højdepunkt, og man kan med rimelighed gå ud fra, at det var hendes forordning af 1396 (§ 4 + 5), som endeligt indførte den resten af middelalderen gældende norm, at privilegerede personer ikke måtte erhverve selvejergods¹⁶. Dette ses bl.a. af det 15. og 16. århundredes adelsbreve, som gav den nyadlede skattefrihed for sit gods, men samtidig sikrede, at kronens fiskale interesser i selvejer- og købstadsgodset forblev intakt¹⁷. I forhold hertil blev det omvendt i 1483-håndfæstningens § 21 fastslået, at kronen og »ufrie« (ikke-privilegerede) ikke måtte erhverve frit gods¹⁸.

Denne godsafgrænsning mellem privilegeret og ikke-privilegeret gods kunne skabe problemer i sociale grænsetilfælde og der faldt da også bestemmelser herom; i 1475 faldt på retterting den dom, at giftede en fri kvinde sig med en ufri mand, da var hendes gods ufrit så længe han levede, og arvede børnene af ægteskabet gods herfra, var dette ligeledes ufrit¹⁹. Hvordan dette fungerede i praksis ses i 1497, da kongen stadfæstede et af den adelige Oluf Jepsen fremlagt brev, hvorved hans søster havde solgt ham en gård, og kongen tillod Oluf at nyde den for »reth frijt godz«,

15. Jfr. A.E. Christensen, Kongemagt og Aristokrati. 1945, p. 188ff.

16. Forordningen er trykt i E. Kroman (udg.), Den danske rigslovgivning indtil 1400. 1971, p. 334-339. (Herefter D.D.R.)

17. Se W. Christensen og K. Erslev (udg.), Repertorium diplomaticum regni Danici medievalis. II. rk. Kbh. 1928-39. (herefter Rep. II.) nr. 500, 566, 1358.

18. C.F. Wegener (udg.), Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv, II. 1856-57. (Herefter Aarsberetninger), p. 51-52.

19. C.F. Wegener (udg.), Diplomatarium Christiarni Primi. 1856. (Herefter D.C.P.) nr. 212.

da det først var efter salget, at søsteren havde ægtet en bonde²⁰. I 1530 fik en ufri mand, som havde trolovet en fri kvinde, tilladelse til at nyde det gods, som han med trolovelsen havde fået »szaa frii och qviitt, vden bønder redtszell«²¹. Det blev endelig i 1493 – som videreførelse af et gammelt princip – fastslået, at ingen måtte arve »bondegods i frihed«²², hvilket betød, at ingen adelig, som arvede ufrit gods, måtte gøre dette frit. Konsekvensen heraf ses vedrørende lavadelsslægten Kongstedlund-Bruner, hvor en lavadelsmand ægtede en selvejrbondedatter, og som følge af ovennævnte princip kunne han med hende kun få bondeskylden²³. Endelig blev det i 1513-håndfæstningens § 29 fastslået, at hvis en ufri mand, som havde fået frihed, døde, og ingen privilegeret arving havde til sit frie gods, da skulle godset sælges til privilegerede; det måtte ikke blive ufrit²⁴.

Godsafgrænsningen medførte en stærkere håndhævelse af interesserne; der findes en del eksempler på, at der foretoges undersøgelse med henblik på afklaring af skattemæssig status af gods og personer, om hvis position der var tvivl. Således når vi hører om gods, af hvilket der aldrig havde været erlagt leding, fordi det netop var frit gods, – en status, som det i disse tilfælde var i de privilegeredes interesse at få fastslået²⁵. Kronens fiskale interesse fastsloges i 1406, da en række personer, som ikke kunne bevise deres adelsskab, fra da af måtte betale kongelig skat²⁶, og i 1445 skulle man i Blekinge undersøge, om en mand var adelig eller selvejer og derfor burde »give kronen skat og skyld« – det viste sig at han var selvejer²⁷. Kronen sikrede sig her de skattemæssige interesser. Tilsvarende er tilfældet, når tingsvidner fastslog gods til at være ledingsgods. Således hører vi i 1435 om noget jord, af hvilket der ikke havde været betalt skat på trods af, at det var »kongens rette bondegods«²⁸. I 1497

20. Citeret efter E. Tang Kristensen, Herregaarden Lerchenfeldts ældste Historie. 1889. p. 15.

21. Kr. Erslev og W. Møllerup (udg.) Kong Frederik den Førstes danske Registranter. 1879. (Herefter Fred. I's reg.) 25/7 1530, se også 20/4 1532.

22. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge (udg.) Udvalg af gamle danske Domme. 1842-48, Bd. 1. nr. 42.

23. T. Dahlerup, Om de saakaldte Kongstedlund-Bruner. Danmarks Adels Aarbog. 72. 1955, p. 106.

24. Aarsberetninger, II. p. 61.

25. O. Nielsen (udg.) Ducholms Diplomatarium. 1872. nr. 111, andre eksempler: Rep. II. nr. 2464 og 9983.

26. Kr. Erslev m.fl. (udg.) Repertorium diplomatarium regni Danici mediævalis. I. rk. 1894-1912. (herefter Rep. I.). nr. 4836.

27. Ibid. nr. 7467. Se også Rep. II. nr. 4879 og 5288.

28. Rep. I. nr. 6763. På dette tidspunkt betegnede »bonde« og »bondegods« i adkomstbreve normalt noget til selvejrbondekategorien hørende.

skulle der ransages om noget gods, der påtaltes at være »bøndergotz oc kronens rette letingz gotz«²⁹, og et stokkevidne i Rindsherred fastslog om noget gods, at det havde været »rett ledingz gotz i hwndrett aar«³⁰.

Kunne selvejere i det 15. århundrede ikke betale leding, blev jorden »skuret i fald«, d.v.s. den tilfaldt kronen, (en praksis, der i 1526 udvidedes til – foruden ledingen – at omfatte de andre kongelige ydelser, som selvejerne måtte betale³¹). Eksempelvis hører vi i 1493 om gods, der var »sckurett i faldtt, for ther reddes icke querst och ledinge aff.«³² Før godset overdroges til kronen, blev det – i hvert tilfælde i det 16. århundrede – tilbudt arvingerne, og først da – hvis de ikke ville modtage godset – tilfaldt det kronen³³.

Kronens fastlåsning af skattegodsets omfang i 1396 er et udtryk for en stærkere håndhævelse af de fiskale interesser. Det er klart, at dette måtte få følger for selvejernes dispositionsmuligheder over deres ejendom.

Selvejernes dispositionsmuligheder i forhold til andre selvejere

Det er Hertz' opfattelse, at landskabslovenes lovbydelsespligt af jorden til slægten før salg heraf til fremmede medførte, at selvejernes dispositionsmuligheder allerede herudfra var »kraftigt beskåret«³⁴. Og vel lå der med lovbydelsespligten en objektiv – men vel at mærke – en for *alle* jordejere gældende begrænsning i retten til at disponere over fast ejendom³⁵. Lovbydelsespligten ramte således ikke blot selvejerne. Men det er ydermere vigtigt at fastslå, at lovbydelsespligten alene havde til hensigt at dæmme op for jordopsplittelsen og dermed søge at bevare grundlaget for de jordejendes sociale position, jordbesiddelsen³⁶, hvorfor det turde være en noget fortegnet karakteristik af selvejernes dispositionsmuligheder som – udfra lovbydelsespligten – værende »kraftigt beskåret«.

Derimod måtte selvejerne ikke udstykke deres jord, d.v.s. jorden skulle forblive en intakt fiskal enhed, idet en udstykning kunne forringe skattegrundlaget. Hvornår dette forbud indførtes vides ikke eksakt, men det blev eksplicit fastslået under kong Hans, dels i et brev fra 1506³⁷, dels

29. O. Nielsen (udg.) Gamle jyske tingsvidner. 1882, nr. 24. (herefter G.J.T.)

30. T.A. Becker (udg.), De ældste danske Archivregistraturer. 1854-1910. IV, p. 414, – (herefter Æ.A.)

31. Fred. I reg. 1/11 1526.

32. Rep. II, nr. 7529. Andre eksempler: Fred. I reg. 21/11 1530 og G.J.T. nr. 23.

33. Jfr. Kolderup-Rosenvinge, Domme, II, nr. 104 og 106.

34. Hertz, op.cit. p. 92-93.

35. O. Fenger, Grundrids af den danske privatrets historie. 1964, p. 30.

36. Jfr. Stig Iuul, Fællig og Hovedlod, 1940, p. 138.

37. Rep. II, nr. 10652.

i en landstingsdom fra 1507 – som påberåber sig en dom fra kong Hans – hvori det fastsloges, at »bondegods må ey splittes« og at den »som bor på bondegods og har den største del deri, bør gården at bruge og svare kronen deraf, og kan forskrevne gård mere tåle, da give sine medarvinge skyld«³⁸. Princippet, at selvejrgods ikke deltes, når bonden var død, men overtoges af en enkelt arving, kan dog føres længere tilbage. I en dom fra – muligvis – 1423³⁹ fastslås det, at den »som haver mest i en bondegård bør den at besidde«, hvilket er et forhold, som forudsættes i den nørrejyske forordning 1466 §5⁴⁰, samt i en dom fra samme år⁴¹, og endelig i Fyns Vedtægt 1492 §18⁴². Kun Christian II's landlov gav for en kort årrække selvejerne ret til at udstykke deres jord⁴³. Under Frederik I og senere konger fastsloges det igen, at bønderne ikke måtte udstykke dele af den til gården hørende jord⁴⁴. Konsekvensen var – som 1507-dommen anfører – at den selvejer, som besad gården skulle udrede bondeskyld til medarvingerne, hvilket bl.a. ses i 1481, da kongen stadfæstede en ordning mellem Jacob Stale fra Øsemagle i Ramsø herred og hans medarvinger om arv, således at Jacob skulle besidde gården, og samtidigt aftaltes erlæggelse af afgifter parterne imellem⁴⁵. Men at der generelt her var grundlag for strid mellem gårdbesidderen og parthaverne er klart, hvilket bl.a. ses i 1537 og 1538 i sager mellem gårdbesidderen og parthaverne, hvor gårdbesidderen fik kongelig brev på at måtte besidde gården, idet han havde størsteparten af rettighederne i gården, mod til gengæld at udrede afgifter til parthaverne; det fremgår, at grundlaget for afgørelserne var, at godset ikke måtte »adspilttes«⁴⁶.

Forbudet mod udstykning blev dog ikke konsekvent overholdt. Som det skal påvises nedenfor afholdt forbudet således ikke selvejerne fra igennem det meste af det 15. århundrede at give småjordstykker til gejstlige institutioner, indtil kronen i slutningen af århundredet skærpede kursen heroverfor. I 1468 ses i Herrestad (Vindinge herred) et forlig mellem 2 selvejerparter om en gård, således at førsteparten skulle have hele gården, dog ikke 2 små agre, som andenparten skulle have »uden al

38. Ibid. nr. 10890. Se også nr. 10896 og 12602-04.

39. Æ.A. II. p. 170. W. Christensen, op.cit. p. 517.

40. Aarsberetninger, V.p. 68.

41. D.C.P. nr. 133.

42. Aarsberetninger, V.p. 80.

43. Kolderup-Rosenvinge, Love, IV, p. 52.

44. Jfr. E. Reitzel-Nielsen (udg.), Danske Domme, I. 1978, p. 140-41.

45. Rep. II. nr. 4821.

46. Kr. Erslev m.fl. (udg.), Danske Kancelliregistranter 1535-50. 1881-82. 14/3 1537 og 8/3 1538.

kongelig tyng«», hvilken formentlig skulle erlægges af førsteparten. Når andenparten var »afgangen« skulle de 2 agre »fri uden deres arvingers gensigelse være til fornævnte gaard igen«⁴⁷. Her er et eksempel på en midlertidig udstykning. En permanent opsplittning kunne derimod blive konsekvensen i 1505, da 2 bønder i Skam herred satte 2 agre og en eng i et brugeligt pant til en Knud Pedersen, og blev pantet ikke indløst, skulle jorden »være solgt og skødet til Knud Pedersen«⁴⁸. Og i 1452 havde en bonde pantsat et stykke jord på en mark til Per Jeppesen i Brænderup (Gudme h.) hvilken jord i 1490 gik over i hans eje⁴⁹. Der er dog ikke her tale om et illegitimt salg af jordtilliggende, idet det fremgår, at jordstykket var selvstændigt skattesat, og salg af sådanne parceller var ikke ulovligt⁵⁰.

Som helhed og på det faktiske plan har de senmiddelalderlige selvejere således nok afhændet småjordstykker, hvilket formentlig er baggrunden for, at det i slutningen af kong Hans' regeringstid blev eksplicit fastslået og indskærpet, at jorden ikke måtte udstykkes. Kronen skærpede nu kursen.

Når bortses fra forbudet mod udstykning af jorden ses selvejerne i øvrigt indbyrdes at have haft frie muligheder for overdragelse af jordejendom.

Med hensyn til pantsættelse ses de frit og uden nogen kongelig indblanding at have pantsat jordejendom til hinanden: i 1407 tog en bonde i Gudme herred en halv gård til pant, og det understregedes, at han deraf skulle udrede de kongelige skatter⁵¹. I 1475 hører vi om bonden Per Tues i Højelse (Ramsø h.) der for 5 mark og 20 grot pantsatte en fjerding jord til Mette Pedersen »for sit brugendes pant at beholde, til det ind vorder løst,« og løsningsdagen skulle være ved Mortens dag⁵². Og i 1459 pantsatte Villiam i Hellev i Sunds herred en gård til Jep Jensen for 20 mark »at betale inden S. Johannes dag midsommer«, og indløstes pantet ikke inden da, skulle gården være skødet Jep Jensen⁵³. Endelig pantsatte Simon Pæisen i 1510 en Niels Pedersen al den del, som han arvede i den gård, som Niels Pedersen boede i – der fastsattes ingen tidsfrist⁵⁴. Pantsættel-

47. Rep. II. nr. 2451.

48. Ibid. nr. 10455.

49. Ibid. nr. 143 og 6797.

50. Jeg takker Prof.dr.phil. Erik Ulsig, som har gjort mig opmærksom herpå.

51. C.Molbech m.fl. (udg.), Udvalg af hidtil utrykte danske diplomer og breve fra det XIV'de, XV'de, og XVI'de Aarhundrede. 1858. nr. 203.

52. Rep. II. 3646. Se også nr. 5048.

53. Ibid. nr. 1043, se også nr. 1172, 6418 og 8649.

54. Kilden er trykt hos K. Rasmussen, Vissenbjerg selvejere. Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter. II. Aargang. 1944, p. 162.

serne kunne camouflere et reelt salg – med illusorisk genkøbsret – hvilket kunne have interesse for at omgå lovbydelsespligten til slægten, idet jorden hertil ofte måtte sælges til en lavere pris end den i handel og vandel gængse pris, som derimod lettere kunne opnås, hvis der pantsattes til en udenfor slægten stående person⁵⁵.

Hvad angår decideret salg/skødning af deres gårde havde selvejerne også her frie muligheder. Der er talrige eksempler herpå, og jeg anfører nogle få. 1423 skødede bonden Niels Aggesen en gård til en anden bonde⁵⁶, og der ses ingen restriktioner i retning af kongelig sanktion af transaktionen, hvilket heller ikke er tilfældet senere i århundredet; oftest var det alene herredsfogeden og tingbønderne, som garanterede, at praksis vedrørende ejendomsretsoverdragelse overholdtes. I anden halvdel af det 15. århundrede og i begyndelsen af det 16. århundrede er der talrige eksempler på, at bønder frit overdrog deres gårde til hinanden; i 1465 skødede selvejeren Mads Hvidhoved eksempelvis sin gård til en anden bonde, og der ses ingen restriktioner⁵⁷. Det samme er tilfældet i 1497, da Oluf Jensen i Skastherred fik et vidne på, at 2 personer gav ham et fuldt skøde på en gård, – alene tingbønderne garanterede, at »soo gik oc for, som forskreuth stor«⁵⁸. Andre tilfælde kan anføres⁵⁹.

Der er ingen tvivl om at selvejerne generelt frit kunne bortskøde deres gårde. Der er dog eksempler på, at selvejere på Sjælland først spurgte fogeden, om de måtte bortskøde deres gårde før de gjorde så, hvilket rejser det spørgsmål, om der på Sjælland var restriktioner på selvejernes dispositionsmuligheder. Kildematerialet til belysning heraf er dog yderst spinkelt og stammer stort set fra Bjæverskov herred, som var et af de herreder, hvor der var flest selvejere. Som helhed er der kun få eksempler på at selvejere spurgte om herredsfogedens samtykke, og de stammer alle fra anden halvdel af det 15. århundrede og begyndelsen af det 16. århundrede: i 1494 ses i Bjæverskov herred en selvejer, som havde lovbudt sin gård 4 gange på tinge, at spørge »Fogeden ad, om han maatte ej skøde ham (d.v.s. gården) bort, efterdi at han havde lovbudet ham og der var ingen Frænde eller Ven, som købe vilde. Da svarede fogeden: Efterdi at du har lovlig med faret, ved jeg ej rettere, end du »mooth« afhænde ham«⁶⁰. Et lignende tilfælde fra samme herred ses i 1501 da en selvejer på

55. Se H. Matzen, *Den danske Panterets Historie*. 1869. p. 348ff. samt C.A. Christensen i H.T.X. rk. 1. 1930-31. p. 453.

56. Rep. I. nr. 6018.

57. Rep. II. nr. 1840.

58. G.J.T. nr. 60.

59. Rep. II. nr. 2608, 4226, 5244, 5516, 6382, 6690, 7100, 7398, 11188.

60. Ibid. nr. 7751.

samme vis havde spurgt herredsfogeden, hvorefter denne svarede: «Ej ved jeg rettere, end I maa gøre af eders Gaard, hvad eder lyster, efterdi at han er forfulgt efter loven. Da fremgik Per Madsen og i Skød skødte Per Andersen i Tornby sin Bondegaard, som lån i boer»⁶¹. Endelig hører vi i 1506 om en gård i Ramsø herred, som var bortskødet med bl.a. »ffoghens loff«⁶². Men der er også eksempler på at selvejere uden forespørgsel og ganske frit disponerede over deres ejendomsret: i 1468 solgte en selvejer den gård, han i Vejleby (Skippinge herred) boede i, til en borger i Kalundborg, og alene slægtsmedlemmerne gav samtykke til salget⁶³. I 1484 bortskødede Lasse Pedersen i Herfølge (Bjæverskov herred) sin fædrenegård til en Villiam Jensen, og herredsfogeden ses ikke at skulle give sit samtykke til salget⁶⁴. Og i 1488 skødede en »beskeden mand« Bent Nielsen af Ølsemagle ½bol jord til selvejeren Thure Degn i Høje Ølse; Bent Nielsen ses ikke at have spurgt fogeden om tilladelse⁶⁵. Endelig kan fremdrages de transaktioner, som selvejeren Ove Hansen i Sædder (Bjæverskov h.) havde⁶⁶; I 1485 fik Ove Hansen af en Jens Olsen tilskødet den partsrettighed, som denne havde i hans gård. Og i 1499 gav bl.a. en Lars Bossøn overfor Ove Hansen afkald på de rettigheder, som han havde i Ove Hansens gård. Disse transaktioner foregik frit uden nogen forespørgsler. Ovennævnte Lars Bossøn var den 20. maj 1501 selv involveret i transaktioner, thi den dag udstedtes på Bjæverskov herredsting 3 breve, hvori ses, at en moster til Lars Bossøn skødede ham al hendes rettighed i hans gård, og hun skødede samme dag desuden hendes svoger al hendes rettighed, som hun var tilfaldet i noget gods i Sædder sogn – hun bortskødede disse rettigheder uden nogen forespørgsel⁶⁷. Derimod forespurte Lars Bossøn selv, om han måtte bortskøde sin rettighed i noget gods i Råris til mosteren; Lars havde fået sin søskendes samtykke til salget; det fremgår ikke, om forespørgslen var rettet til tingsvidnerne i al almindelighed, eller til fogeden i særdeleshed⁶⁸.

Rigtignok vidner de anførte sjællandske selvejeres forespørgsler i sig selv om en vis usikkerhed hos de pågældende selvejere om, hvor langt deres dispositionsrettigheder gik, men kildematerialet er klart for spin-

61. Ibid. nr. 9410.

62. Ibid. nr. 10647.

63. Ibid. nr. 2374.

64. Ibid. nr. 5516.

65. Skødet er gengivet hos Wendell-Neergaard (udg.), Svenstrup. Et sjællandsk gods' historie. 1921. p. 106.

66. For det følgende se Rep. II. nr. 5769 og 8751.

67. Ibid. nr. 9364 og 9366.

68. Ibid. nr. 9365. For et andet eks. på fri skødning, se ibid. nr. 5112.

kelt til at antage, at selvejernes dispositionsmuligheder på Sjælland var mere indskrænkede i forhold til de andre landsdele; dels er der eksempler på selvejere, der (uden forespørgsel) frit disponerede over deres ejendomsret, og dels fremgår det af herredsfogedens svar – han vidste ikke »rettere« end at bønderne måtte gøre med deres gårde, hvad de havde »lyst til«, når blot lovbydelsespligten overholdtes – at der ikke var nogen specielle sjællandske restriktioner gældende. Forespørgslerne skal derfor ikke ses som en nødvendighed, men snarere som et udtryk for, at de pågældende bønder har villet sikre sig, at dispositionen var legitim.

Kunne selvejerne således frit afhænde deres gårde til hinanden, haves der talrige eksempler på, at selvejere frit skødede partsrettigheder i gårdene til hinanden, eksempelvis at gårdbesidderen udkøbte arvingers rettigheder i gården. Således gav 2 bønder i Vissenbjerg i 1500 afkald på arv, som kunne tilfalde dem i Hans Michaelsens jord, og 12 år senere udkøbte Hans endnu en arving til den gård, han da boede i⁶⁹. I Hammerum herred gjorde i 1494 Troels Mikkelsen og hustru en Jens Lassen i Ørskov et fuldt skøde på »then diell oc rettiighed, som thennom var ttiill komen« i Jens Lassens gård⁷⁰. Andre eksempler kan anføres, og det gælder generelt, at ingen restriktioner kan konstateres⁷¹.

Afslutningsvis skal her behandles de godstransaktioner, som bonden Per Pedersen i Brænderup (Gudme h.) involveredes i⁷². 1488 skødede 3 personer ham deres rettigheder i den gård, han da sad i. I 1494 skødede Jens Poulsen i Eldrup ham en fjerdedel af et stykke jord på Brænderup mark, og det understregedes, at Per Pedersen skulle udrede skatten af markstykket, og samtidig forpligtede Jens Poulsen sig til at udrede 1/12 »af den rette Bønderskat, som går af Brendrop«. Hvad der nærmere lå bag denne transaktion kan ikke ses, men det er under alle omstændigheder vigtigt at fastslå, at de 2 selvejere indbyrdes aftalte skatteerlæggelsen, hvorved man må formode, at kronens fiskale interesser sikredes. Endelig pantsatte Hans Køgh i Ore i 1495 Per Pedersen halvdelen af sin gård for 21 mark »at have i pant i 4 år; løses forskrevne Halvdel ikke inden de 4 år kommer.. skal fornævnte Halvdel være skødet til Per Pedersen for fornævnte Penge«. Disse transaktioner foregik fuldstændig frit og uden nogen kongelig sanktion, og for så vidt er Per Pedersens transaktioner et

69. Ibid. nr. 9063 og 12218.

70. Ibid. 7775. At Jens Lassen var selvejer ses af, at han ydede leding til Lundenæs slot. – jfr. O. Nielsen (udg.), Hardsyssel Diplomatarium. 1893. nr. 85.

71. Rep. II. nr. 1857, 6039, 6980, 8379, 9174, 9690, 10190, 10595, 10977, 11055, 11418, 11442, 11489, 12218, 12247, og G.J.T. nr. 47, 65, 76, 77.

72. Se for det følgende Rep. II. nr. 6296, 7644 og 7835.

godt og typisk eksempel på de frie dispositionsmuligheder, som selvejerne havde indbyrdes m.h.t. deres ejendomsret, når blot dispositionerne skete inden for rammerne af praksis vedrørende ejendomsretsoverdragelse (lovbydelsespligter).

*Selvejernes dispositionsmuligheder i forholdet til de privilegerede stænder*⁷³

Det er W. Christensens og Hertz' opfattelse, at der i slutningen af det 15. århundrede skete en umyndiggørelse af selvejerne, for så vidt som kronen fra da af skulle sanktionere deres mageskifter med privilegerede⁷⁴. Hertz skriver, at endnu i 1450'erne ses bønder at kunne godkende et mageskifte mellem en selvejer og adelig, idet der henvises til en mageskiftesituation i 1456⁷⁵. Og rigtigt er det, at kronen her i 1456 ikke var direkte impliceret, men – og det er det afgørende – bønderne sikrede, at selvejeren fik den fornødne jord af den adelige, således at han kunne erlægge skat. Dette og andre eksempler viser, at selvejerne kun måtte mageskifte, såfremt de kongelige fiskale interesser sikredes, hvilket skete ved en eller anden form for kongelig sanktion af transaktionen, oftest givet af den lokale kongelige embedsmand eller af kongen selv⁷⁶. Nu er det jo klart, at det fiskale hensyn eksisterede gennem hele det 15. århundrede, hvilket rejser det spørgsmål, om den postulerede indtrufne umyndiggørelse i slutningen af århundredet ikke blot afspejler, at det stort set først er fra dette tidspunkt, at kilderne overhovedet omtaler mageskifter mellem selvejere og privilegerede⁷⁷. Allerede i 1453 – altså før det af Hertz fremdragne eksempel – ses en høvedsmand at samtykke ved et mageskifte mellem en selvejer og gejstlig⁷⁸. Måske har selvejerne derfor igennem hele århundredet skullet have en form for sanktion af mageskiftet, men kildematerialet gør først dette klart fra midten af år-

73. Her er udeladt en behandling af godstransaktioner mellem selvejere, som stod på grænsen til lavadelstatus, og lavadelige. Kildematerialet til belysning heraf er spinkelt og dunkelt. Med hensyn til godstransaktioner mellem selvejere og borgere, skal det anføres, at der er eksempler på frie transaktioner mellem disse kategorier, og bønderne kunne eje jord i byerne. Se f.eks. Rep. II. nr. 184, 5156 og 5284.

74. W.Christensen, op.cit. p. 401-3, Hertz, op. cit. p. 92.

75. Rep. II. nr. 571.

76. D.C.P. nr. 215, Fred. I' reg. p. 354-55 og p. 462. G.J.T. nr. 84. Rep. II. nr. 3853, 7190, 7191, 9060, 10379 og 11004.

77. I 1444 ses et mageskifte mellem selvejere og en adelig, hvor kongen var indblandet, (Rep. I. nr. 7432-33). W. Christensen (op.cit. p. 401) ser dette som et tegn på, at kronen skulle sanktionere mageskiftet. Jeg anser derimod mageskiftet for at være selvejerne påtvunget, jfr. nedenfor.

78. Lindbæk og Stemann og cit. nr. 70.

hundredet, idet vi først da ser omtalt sådanne mageskifter, et forhold, som vel især afspejler, at der generelt sker en stigning i antallet af mageskifter i sidste halvdel af det 15. århundrede på grund af de adelige godsarronderingsbestræbelser.

Men fra da af er der da også mange eksempler på kongelig sanktion; jeg anfører 2 eksempler: i 1476 stadfæstede kongen et mageskifte mellem en adelig og Jens Mikkelsen i Erdendorp om gods i Døwelstorp (Års h.), og kongen sikrede sig, at bonden havde »sagt sig at have Fyldest og vedtaget at gøre deraf fuld Skat og Tynge til Kronen, som tilforn er ganget af Døwelstorp«⁷⁹. I 1513 tillod kongen en adelig at mageskifte med en selvejer i Klastrup (Vennebjerg h.), således at denne skulle erlægge det samme »af forne gardt vti Clastrop giordt oc giffuet er«⁸⁰. Svarende hertil ses, at en række personer blev påbudt at granske noget gods, som skulle mageskiftes mellem bønder og privilegerede, for på den måde at sikre bønderne noget jord, som kunne give kronen tilstrækkelige afgifter⁸¹.

Selvejerne måtte således ikke mageskifte med privilegerede uden en kongelig sanktion. Denne praksis blev formaliseret med 1513-håndfæstningens § 38, der omtaler mageskifter, sket med »bønder efter konings tilladelse«⁸². Når det først lovgivningsmæssigt blev fastslået i 1513 hænger det formentlig sammen med den foregående tids generelt stedse mere rigide bestræbelser på at konsolidere magten over godsområderne.

Måtte selvejerne ikke afhænde gods til privilegerede, havde de dog omvendt mulighed for indtil 1483 at erhverve privilegeret gods, som naturligvis blev skattepligtigt med erhvervelsen. Selvejeres erhvervelse af frit gods ses af et brev fra 1446, da ribekanniken indløste en gård, som en adelig havde pansat til en bonde for 4 lødige mark; vidnet gik på, at gården oprindelig var frit gods »oc aldry gick læthing eller nogher kongeligh retzel aff«, (førend pantsættelsen)⁸³ hvilket var en oprindelig status, som indløseren havde interesse i at få fastslået. Kongen fastslog da også i 1455, at kanniken skulle have gården frit og uhindret, og at bonden ikke skulle have nogen rettigheder i den⁸⁴. Med 1483-håndfæstningen blev det ufrie forbudt at erhverve frit gods. Selvejeres salg af deres gods til privilegerede ses ikke at have været særligt udbredt. Vi hører dog i 1445 om

79. Rep. II. nr. 3853, se også de i note 76 omtalte mageskifter.

80. Suhm, Nye Samlinger til den danske historie, I. 1792. p. 54.

81. D.C.P. nr. 176. Fred. I's reg. p. 462. Rep. II. nr. 2419, 10617.

82. Aarsberetninger, II, p. 62.

83. O. Nielsen (udg.), Hardsyssel Diplomatarium, nr. 37.

84. Rep. II. nr. 485.

bonden Per Oldman i Tegarp, der afhændede en gård i Rønnebergherred til en væbner; gården havde han fået med sin hustru, der havde arvet den fra sin fader, der også var bonde⁸⁵. Og det er tvivlsomt om den godsgriske adelsslægt – Gøyerne – overholdt forbudet mod køb af skattegods, for så vidt som Gøyerne fra 1479 og fremefter udkøbte talrige arvinger til det gods, som tilhørte slægten Orm af Tofte på Lolland⁸⁶, hvilket var en slægt, som bestod af både lavadelige, selvejere og borgere, en socialt fluktuerende position, som kan have lettet adeligt køb af skattegods⁸⁷. Der er ingen tvivl om, at selvejeres salg af gods til privilegerede var illegitimt. Med hensyn til pantsættelse af selvejergods til adelige ses det heller ikke at have været særligt udbredt, men vi ser dog, at 2 bønder i 1477 i Nørre Djursherred pantsatte deres del og skovslod i Gerrildkær til ridderen Erik Ottesen, men kronen mistede ikke umiddelbart fiskalt grundlag ved transaktionen, idet bønderne forpligtede sig til at holde den »forskrevne skovsdel aldeles fri uden al skat og kongelig tyng« d.v.s. de forpligtede sig til at udrede de kongelige afgifter⁸⁸. Samme forpligtelse ses imidlertid ikke, da en Anders Skytte i Gerrild (Nørre Djursh.) pantsatte noget gods til en ridder i 1468⁸⁹. Anders Skytte hører formentligt hjemme i et storbonde-lavadelsmiljø⁹⁰; han er formodentligt identisk med den Anders Skytte, der i 1466 skødede væbneren Peder Hvid i Borup en partsrettighed, som han havde fået med sin hustru, i Riisgården, der tilhørte væbneren⁹¹, og hans transaktioner er – efter al sandsynlighed – et billede på de tilsyneladende ret frie godstransaktioner, som fandt sted i sociale grænsetilfælde.

Jeg skal afslutningsvis behandle de godstransaktioner, som selvejeren og herredsfogeden Jacob Ovesen i Emmelev, Nørre Djursherred, blev involveret i. Jacob solgte i 1483 en søsterdel i Søgård i Gerrild til »beskeden svend« Jens Hwass, der var (ikke-adelig) foged på Bjørnholm, og som i 1492 omtales som »bonde«⁹². Denne transaktion foregik fuldstæn-

85. Rep. I. nr. 7530.

86. A. Thiset (udg.), Eline, Gøyes jordebog, 1892, p. 145ff.

87. Jfr. Ulsig, op.cit. p. 243.

88. Rep. II. nr. 4099, se også nr. 4736.

89. Ibid. nr. 2511.

90. Han ejede også Søgården (jfr. Rep. II. nr. 5164); han havde ingen segl, og stod i et tingsvidne placeret efter væbnerne, men først blandt bønderne (Rep. II. nr. 1783) og optrådte i 1455 og 1466 som herredsfoged (ibid. nr. 497 og 2122), hvilket var en stilling, som oftest var besat af bønder.

91. Eline Gøyes jordebog, p. 246.

92. Rep. II. nr. 5259 og 7190. Om Hwass, se Hvas, Samling af Meddelelser om Personer og Familier af Navnet Hvas, V. p. 93-96.

dig frit. Da Jacob derimod i 1490 mageskiftede med ridderen Axel Lagesen skete det »efter vor naadige Herres Tilladelse« d.v.s kongen sanktionerede transaktionen⁹³. Og i 1495/96 var Jacob igen involveret i mageskifter med ridderen, og det understregedes atter, at det skete med kongelig sanktion⁹⁴. Tilfældet Jacob Ovesen er et godt eksempel på, at selvejerne indbyrdes – forholdet til Jens Hwass frit kunne transaktionere, men så snart de involveredes i mageskifter med privilegerede, krævedes en eller anden form for kongelig sanktion.

Selvejernes muligheder for at dotere jord til gejstlige institutioner

Efter 1400 var det selvejerne forbudt at pantsætte eller sælge deres gårde til kirken, men forbudet afholdt dog ikke selvejerne fra at give småjordstykker til kirken, og muligvis har kronen set gennem fingrene med sådanne smådonationer⁹⁵. At der dog generelt var en klar bevidsthed fra kronens side omkring kirkelig besiddelse af selvejergods er tydeligt; allerede i 1414 ses et eksempel herpå, idet vi da hører om en Vangot Nielsen, som på et tidspunkt før 1409 havde solgt en gård til Ribebiskoppen, der i 1409 testamenterede gården til Ribe domkirke, men i 1414 blev det dog fastslået, at gården ikke kunne afhændes, da Vangot »bundo regius erat«⁹⁶. Og det er samme fiskale problematik der ligger bag, når det om noget gods, givet til gejstlige institutioner, ekspliciteres, at det er frit gods⁹⁷. Samt vel når der i Dueholm klostres arkiv er opbevaret adelsbreve på personer, som havde givet gods til klosteret, hvorved det kunne bevise godsets oprindelige frihed⁹⁸.

Men at bønder skænkede jord til kirken fremgår klart. P. Rasmussen har således påvist, at borgere og bønder skænkede jordejendom til herreklostrene i Århus stift⁹⁹. Og baseret på andet materiale kan der også konstateres en del tilfælde af selvejere, der uden nogen kongelig sanktion gav jord til gejstlige institutioner; i 1416 gav eksempelvis en række bønder noget ager- og mosejord til præstebordet i Kolding¹⁰⁰. I 1452 gav en

93. Eline Gøyes jordebog, p. 270, Rep. II. nr. 6661.

94. Eline Gøyes jordebog, p. 270, Rep. II. nr. 7962.

95. Poul Rasmussen antager, at selvejerne efter 1400 fortsat måtte *skænke* jord til kirken, jfr. P. Rasmussen, Herreklostrenes jordegods i det 16. Aarhundrede og dets Historie. Den katolske kirkes jordegods i Aarhus Stift. III. 1957, p. 17.

96. Hardsyssel Diplomatarium nr. 19.

97. A. Heise (udg.), Diplomatarium Vibergense. 1879. nr. 52. Æ.A. II. p. 45, samt Rep. II. nr. 2386, se også nr. 6601.

98. Dueholms Diplomatarium, nr. 53 og 117.

99. P. Rasmussen, op.cit. p. 63-65 og 151-52.

100. Rep. I.nr. 5576.

bonde 3 af sine agre til Helligåndsklostret i Ålborg, og samme institution fik i 1461 endvidere rettigheder i en mose, som en bonde havde arvet¹⁰¹. 3 år senere skødede en bonde noget jord til Dueholms kloster¹⁰².

At bønderne gav jord til gejstlige institutioner er således klart. Der er også eksempler på pantsættelser/salg af selvejergods til kirken: i 1441 solgte i Hvidding herred en bonde alle sine enge i Råhede eng med ager til en Ribekannik, og bonden vedkendte sig at have oppebåret fuld betaling i penge¹⁰³. I 1482 ses en bonde at have pantsat en ager til en provst, og bonden forpligtede sig til at fri provsten for erlæggelse af kongelige skatter, hvorved det må formodes, at kronen ikke umiddelbart mistede fiskalt grundlag¹⁰⁴. Det samme er tilfældet i 1470, da en selvejer pantsatte sine rettigheder i 3 agre til Århus domkirke, som fritoges for erlæggelse af de kongelige skatter¹⁰⁵. Der er næppe tvivl om, at 1441-tilfældet repræsenterer et illegitimt salg af selvejergods, og pantsættelse af jord – specielt sådanne, som ikke sikrede kronens skatteinteresser – har næppe heller været legale. Som det ses har endvidere forbudet mod udstykning ikke hindret bønderne i at give småjordstykker til kirken.

Der er ingen tvivl om, at kronen i slutningen af 1400-tallet skærpede kursen over for selvejernes donationer til kirken. I 1490 fastslog kronen, at den »jord, som var givet fra bøndergårde til kirker og klostre skulle igen som før svare sin afgift til fornævnte gårde.«¹⁰⁶ D.v.s. hvis selvejerne ville give jord til kirken, skulle der deraf både udredes landgilde til kirken, og kronen skulle stadig have afgifter fra forsvaret, de såkaldte herlighedsafgifter. Dette vanskeliggjorde i høj grad selvejernes donationer. Kronen skulle nu under alle omstændigheder have afgifter fra selvejergodset. Allerede tidligere end 1490-bestemmelsen er der eksempler herpå. Således pantsatte en kvinde i Kalundborg i 1466 noget selvejergods i Tømmerup sogn (Ars herred) til S. Gertruds Alter i Vor Frue Kirke i Kalundborg og det hedder: »Vorder forskrevne jord ej igenløst i mit levende liv, da giver jeg forskrevne jord... for min sjæl og alle kristne sjæle til S. Gertruds Alter til evindelig eje undtaget stud og leding eller anden kongelig tyng«¹⁰⁷. Og i 1487 gjorde prioren i Ålborg Helligånds-

101. Lindbæk & Stemann, De danske Helligaandsklostre, nr. 67. Rep. II, nr. 1288.

102. Dueholms Diplomatarium, nr. 8. Se endvidere Rep. I. nr. 7621, og Rep. II. nr. 2033 og 4252.

103. Rep. I. nr. 7193.

104. Rep. II. nr. 5029.

105. Ibid. nr. 2730.

106. Regest af Vedel Simonsen, Rep. II. nr. 6866.

107. Rep. II. nr. 2049.

kloster lovhævd på noget gods »vndentaghen wor nadige her kongis leding«, hvor der således formentlig er tale om noget selvejergods, som var givet til klosteret, men nu skulle kronens fiskale interesser sikres¹⁰⁸. Det er formentlig dette hensyn, der lå bag, da noget gods i Hammerum herred i 1495 blev dømt til »kronens for rette ledingsgotz«; godset var givet til et kloster, og formodentlig havde de kongelige skatter ikke været udredet¹⁰⁹.

Endelig blev det i 1527, i forlængelse af 1490-bestemmelsen, forordnet, at gods, givet fra selvejergårde til gejstlige institutioner skulle igen komme til samme gårde, dog skulle der fortsat udredes afgifter heraf til vedkommende institutioner¹¹⁰, og det blev i senere bestemmelser fastslået, at jord givet til kirken skulle fæstes af selvejerdonatorerne på arvelige betingelser¹¹¹. En herredagsdom, som faldt i 1537 i en godstrættesag, bestemte da også, at noget gods, som var givet fra en selvejer til en kirke, skulle bruges af selvejernes arvinger, mod at disse erlagde kirken afgifter¹¹². Selvejerne blev således i middelalderens slutning nærmest reelt afskåret fra at give jord til gejstlige institutioner.

Kronens dispositioner over selvejergodset

Endelig skal der rejses det spørgsmål, om selvejergodsområdets fastlåsning medførte, at kronen fra da af frit disponerede over selvejergodset, således som det er tilfældet i slutningen af det 16. århundrede, da kronen rask væk bortskødede sine herlighedsrettigheder i selvejergodset til adelige (jfr. nedenfor).

En så egenhændig kongelig politik kan dog generelt ikke konstateres i senmiddelalderen. Der er selvfølgelig eksempler på, at kronen pantsatte selvejergods, når dette lå i områder, der som helhed blev pantsat til privilegerede, og det betød blot, at selvejerne skulle betale afgifter til den privilegerede; det betød ikke nogen ændring i deres status¹¹³. Større in-

108. Lindbæk & Stemmann, op.cit. nr. 188. Hertz mener ud fra et brev fra 1465 (Rep. II. nr. 1882), at der allerede da er tegn på, at kronen forsøgte at bevare forsvaret over ejendomme, som var kommet i kirkelig besiddelse, på lensmandens hånd; Hertz, op.cit. p. 90. 1465-brevet, som er vanskelig at tyde, synes dog snarere at pege på en mageskiftesituation.

109. G.J.T. nr. 20.

110. Fred. I's reg. 22/8 1527.

111. Jfr. P.V. Jacobsen i Juridisk Tidsskrift, XVIII, 1831, p. 224-25.

112. T. Dahlerup (udg.), Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid. I-II. 1959-69. Bd. I. p. 12-13, se også p. 114-115, og bd. II. p. 15-16.

113. Eksempelvis havde således Roskildebispen selvejergods i pant – jfr. C.A. Christensen (udg.), Roskildekirkens jordebøger og regnskaber, Danske middelalderlige regnskaber. III. rk. I. 1956. p. 59f.

teresse må samle sig om mageskifterne. De adelige godsarronderingsbe-
stræbelser i slutningen af det 15. århundrede medførte en stigning i antal-
let af mageskifter, og spørgsmålet er nu, om kronen på foranledning af
adelige kunne tvinge selvejere til at mageskifte med de pågældende adeli-
ge. En sådan tvangssituation forekommer i få tilfælde: Formentlig er det
således tilfældet allerede i 1444, da det hedder, at »Vi Christoffer Konge
har gjort et Mageskifte med Henrik Knudsen Ridder... om Kronens
Gods og Bondegods..« (»bondegods« = selvejergods), og i Henrik
Knudsens bekræftelsesbrev hedder det, at kongen har gjort et mageskifte
».. for min Bøns og Lejligheds Skyld«, og han udlægger gods til 4 »skatte-
bønder«, som – formuleringerne taget i betragtning: det var den adelige,
som havde anmodet om mageskiftet, som fremstår som en sag mellem
kongen og den adelige – sandsynligvis var blevet tvunget til at mageskif-
te¹¹⁴. 1444-brevene ligner i høj grad de breve, som udstedtes i 1468, da
Lage Brok af Estrup mageskiftede, og hvor der givetvis forelå en tvangs-
situation for selvejere i Favsing sogn i Sønderhald herred. I den forbin-
delse hedder det, at nogle personer skulle granske vedrørende et mage-
skifte »som hans nathe (d.v.s. kongen) gjiorth haffde meth forne Lage
Broc om noghet hans nades och kronens bøndhergotz«¹¹⁵. Også i de
øvrige breve udstedt i den forbindelse fremstilledes mageskiftet som væ-
rende en sag mellem Lage Brok og kongen uden omtale af selvejernes
aktive samtykke og medvirken¹¹⁶, når bortses fra ét brev, hvori en af de
mageskiftende bønder fik et tingsvidne på, at han mageskiftede med
Lage Brok, hvorved denne handel fremstår som værende en frivillig, af 2
selvstændigt disponerende parter, indgået transaktion¹¹⁷. Men at dette
blot var en formalitet kan der næppe være tvivl om. Lage Brok er kendt
for at være en brutal godssamler¹¹⁸, som brugte alle midler til at opnå sit
mål, og et af hans mål var i 1468 at få birkeret over Favsing og Avning
sogne, hvilket krævede, at han ejede al – eller så godt som al – jord i de
pågældende sogne. Selvejerbønderne blev derfor tvunget til at mageskif-
te, og endog en lavadelsmand blev chikaneret til at mageskifte. Som
nævnt skete selvejernes påtvungne mageskifter med kongelig sanktion.
Allerede i 1460 havde Lage Brok uden denne sanktion tvunget en selv-
ejer til at mageskifte, men dette klagede lensmanden over, og i en erklæ-
ring fastsloges det, at Lage Brok ikke måtte have »nogher bonde gard

114. Rep. I. nr. 7432 og 7433.

115. Trykt hos Hvas, III (jfr. note 92), p. 137, nr. 102.

116. Rep. II. nr. 2388, 2419, 2423 og 2439.

117. Brevet er trykt i Danske Magazin 3. rk. 4. 1854. p. 87-88.

118. Se for det følgende Ulsig, Adelsgodser, p. 220.

eller jordh vden herschapes oc bondens minde till eyedom eller nogher schiffte«¹¹⁹.

Selvejerne blev således i nogle tilfælde tvunget til at mageskifte med privilegerede, men som helhed er der kun få eksempler herpå, og det må formodes at være en undtagelsesvis praksis, som dog rigtignok viser, at kronen i højeste grad anså selvejergodset for at tilhøre det kongelige interesse- og magtområde.

En undtagelsesvis praksis er også kongelig bortskødning af kronens herlighedsrettigheder i selvejergårdene til adelige. Der er et sent eksempel herpå, idet kronen i 1532 overlod den adelige Johan Friis noget gods i Hesselager by med det forbehold, at selvejerne skulle nyde deres gods »..uden om Iahann Ffriiss... thennom ther vtaff købe eller formynde kundne eller och thee forbyrde« samme gods, da skulle det tilfalde Johan Friis¹²⁰. Da formularen »uden om« betyder »med mindre«¹²¹, fås her et eksempel på, at adelige fik mulighed for at tilforhandle sig ejendomsretten i selvejergårde. Men dette var en undtagelsesvis praksis, idet kronen normalt ikke overlod sine rettigheder i selvejergodset til adelige. Først efter reformationen, da kronens godsområde med inddragelsen af det gejstlige gods blev voldsomt forøget, ses en væsentlig friere kongelig disponeren over selvejergodset. Specielt under de store mageskifter mellem adelen og kronen i slutningen af det 16. århundrede ses talrige selvejergårde at være blevet fæstegårde ved, at kronen overlod adelige herlighedsretten i selvejergårdene og ved, at de adelige fik overladt retten til at tilforhandle sig ejendomsretten i gårdene af selvejerne¹²². Ved denne kongelige godspolitik mistede talrige selvejere ejendomsretten til deres jord¹²³. En så fri og egenhændig kongelig disponeren over selvejergodset var dog ikke praksis i middelalderen.

Selvejrbøndernes juridiske myndighed

Selvejernes juridiske afhængighed af kronen

Det er en udbredt opfattelse, således klarest hos Hertz, at selvejernes retsevne – d.v.s. evnen til selvstændigt at være et handlende subjekt i et retsforhold – forringedes i senmiddelalderen: havde de i højmiddelalde-

119. K. Barner, *Diplomatarium til Familien Rosenkrantz' Historie*. I. 1874, p. 105.

120. Fred. I's reg. 7/12 1532.

121. Jfr. O. Kalkar, *Ordbog til det ældre danske sprog 1300-1700*, 1881-83.

122. Jfr. F. Skrubbeltrang, *Det danske landbosamfund 1500-1800*. 1978, p. 53f.

123. Jfr. J.A. Fridericia, *Adelsvældens sidste Dage*. 1894, p. 82.

ren fuldstændig retsevne, blev de i perioden derefter i stigende grad juridisk afhængig af kronen¹. Antagelsen bygger – ved siden af henvisning til den almindelige udvikling mellem herremand og fæster som medførende et lignende forhold mellem kronen og selvejeren – på følgende konkrete forhold: For det første henviser Hertz med Steenstrup til et tilfælde af, at nogle selvejere i et fynsk sogn i 1468 benævntes »vornede«, d.v.s. betegnedes med det ord, som var det almindeligst brugte om fæsterne, der jo var i en privilegerets værn, og han ser anvendelsen heraf som et udtryk for en »begyndende juridisk umyndiggørelse af selvejerne« uden dog at begrunde dette nærmere². W. Christensen mener, at 1468-kilden frembringer en »Forestilling om Afhængighed, som ellers ikke knyttet til Tanken om ældre Tidens Selvejere«³. Sidst har Hørby antaget, at »vorned« ofte blev brugt om de senmiddelalderlige selvejere, og tager dette som udtryk for, at de ansås for at have kronen som husbond⁴. Brugen af »vorned« i betydning selvejer forekommer imidlertid ikke i senmiddelalderen bortset fra 1468-tilfældet⁵, og i øvrigt siger kilden intet om selvejernes specifikke juridiske myndighed. For det andet har Hertz inddraget en kilde fra 1448, som viser en lensmand, der ydede en bonde bistand i en drabssag på landsting mod adelsmanden Oluf Gøye, hvilket for Hertz viser en side af den juridiske umyndiggørelse⁶. Nu er der imidlertid ingen tvivl om, at allerede i højmiddelalderen kunne selvejerne søge kongelig bistand, idet Eriks Sjællandske Lov (III, 63) bestemte, at hvis bonden ikke, foruden den lovlige afgift til kongen, ville betale en frivillig afgift til kongens bryde, da kunne han ikke tvinges dertil, men han kunne da heller ikke forvente fogedens bistand, såfremt han fik brug for den⁷. At selvejere søgte kongelig bistand er på baggrund heraf givetvis ikke noget nyt fænomen i det 15. århundrede. For det tredje pålagde den Fynske Vedtægt 1492 § 18 selvejerne at tilkalde den kongelige foged i markskelssager, således at alt gik for sig, som det skulle⁸. For Steenstrup medførte dette påbud, at fogeden let kunne komme til at betragte selv-

1. Hertz, op. cit. p. 91. H. Matzen, *Privatret*, I. Forelæsninger over den danske Retshistorie. 1895, p. 12-13.

2. Hertz, op.cit. p. 91. Kilden er trykt i D.C.P. nr. 133.

3. W. Christensen, op.cit. p. 512.

4. *Tiden 1340-1523*, Gyldendals Danmarks Historie, bd. 2. 1980, p. 73, og *Dansk social historie*, Bd. 2. 1980, p. 282.

5. Jfr. mit udtrykte speciale, *Nogle hovedaspekter af selvejerbøndernes sociale position i dansk senmiddelalder*. Århus. 1982. p. 100, note 91.

6. Rep. I. nr. 7819. Hertz, op.cit. p. 91.

7. Dette er fremhævet af Steenstrup, op.cit. p. 347.

8. *Aarsberetninger*, V, p. 80.

ejergodset som krongods, og til at selvejerne så hen til »Embedsmanden som en art Husbond«⁹. Og for Hertz viser vedtægten den juridiske umyndiggørelse i »sin fulde udstrækning«, uden at han dog begrundet dette nærmere¹⁰.

Hertz konkluderer ud fra de anførte forhold, at »I landskabsloven var det en selvfølge, at en selvejer varetog sine interesser uden bistand. Nu (d.v.s. i det 15. århundrede) opfattes han som en blot forvalter af kronens ejendom med næsten samme status som... kronens fæstere.. og som de underkastet lensmandens og den kongelige fogeds forsvar«¹¹.

Det må understreges, at man ikke kildemæssigt kan følge udviklingen i selvejernes juridiske afhængighed af kronen fra høj- til senmiddelalder. At kronen stod i et overordnet beskyttelsesforhold til de højmiddelalderlige selvejere, synes paragraffen i Eriks Sjællandske Lov at vise, men det modsiger ikke den almindelige antagelse om, at selvejerne da generelt selv skulle varetage deres egne interesser; Jyske Lov (1,28) fastslog, at kongen kun var værge for alle dem, »der ikke selv har ret værge«, og til disse hørte selvejerne ikke. Der er derfor ikke tvivl om, at selvejerne var en gruppe, som nok var deres egen husbond, men som stod i et underordnet beskyttelsesforhold til kronen. At dette har været et på det faktiske plan gældende forhold ses af, at kongen i Jyske Lovs fortale meddelte sin beskyttelse til en række socialgrupper, og selvejerne blev ikke her anført. Men at der i så henseende skete en udvikling i retning af mere formaliseret beskyttelse ses vistnok af, at i en lignende beskyttelsesmeddelse i 1360-landefreden anførtes selvejerne nu sammen med andre socialgrupper¹².

Hvad denne udvikling bunder i kan ikke eksakt fastslås, men den hænger formentlig sammen med det 13. og 14. århundredes feudalisering, herunder specielt etableringen af de personlige afhængighedsbånd, hvorved en svagerestillet begav sig ind under en stærkere stillet persons værn mod ydelser¹³. Selvejere, som ønskede sig en privilegeret persons værn, måtte efter 1304-rigsloven opgive deres ejendomsret til jorden og i stedet blive den privilegeredes fæster¹⁴, og opnåelse af dette værn har formentlig været et ikke uvæsentligt moment i overgangen fra selveje til

9. Steenstrup, op.cit. p. 348.

10. Hertz, op.cit. p. 91.

11. Ibid. p. 91.

12. Jfr. text Ia § 11, D.D.R. p. 247.

13. Jfr. Aksel E. Christensen, Kongemagt og Aristokrati. 1945, p. 143-178.

14. Rigsloven 1304 §5. D.D.R. p. 181.

fæste, idet det ikke var nogen økonomisk fordel at blive fæstebonde¹⁵. Det kan antages, at kronen efter denne feudaliseringsproces i højere grad end før er blevet anset for at være en beskytter af de resterende selvejere, en feudal afhængighedstendens, som indarbejdedes i – og vel skærpedes med – standssamfundets opkomst og konsolidering.

Selvejernes underordnede beskyttelsesforhold til kronen betyder ikke nødvendigvis, at de på det lokale plan ikke selv kunne varetage deres interesser på tinge. I det følgende skal en række retssager kaste nærmere lys over det 15. århundredes selvejeres juridiske kompetence, og det er i så henseende fundamentalt, om selvejerne selvstændigt kunne føre deres sager på tinge, eller om de skulle bistås af en kongelig repræsentant, således som det er antaget i stigende grad var det normale.

Retssager selvejere indbyrdes

Den 9. september 1435 fik selvejeren Niels Jensen på Stevns herredsting et vidne om en »Arv, som ham hindredes for med urette på hans husfrues vegne Bodild«, og vidnet gik på, at Bodil var ret arving.¹⁶ For at gøre sine krav gældende ses Niels ikke at have fået nogen kongelig bistand; han fremtræder som et juridisk selvstændigt handlende individ. Det samme er tilfældet i 1468, da der blev et forlig mellem nogle selvejere i Vindinge herred om en gård, og der ses ikke i dette forlig nogen kongelig embedsmand involveret direkte, men forliget overværedes på tinge af tinghørerne, som bl.a. var herredsfogeden, en rådmand samt 2 bønder¹⁷. Det må understreges, at de nævnte tinghørere må opfattes som en uvildig instans, som blot skulle garantere, at procesførelsen afvikledes korrekt, og som derfor ikke har procederet for parterne. Det skal i den forbindelse anføres, at når personer – f.eks. enker – var involveret i retssager eller lignende og havde taget en værge, fremgår det altid eksplicit af kilderne, at det var værgen, som optrådte på den værgedes vegne¹⁸.

At »ufrie« selvstændigt kunne afgøre deres uoverensstemmelser ses endvidere af et brev fra 1485, hvori selvejeren Jacob Skale fra Ølby i Ramsø herred bekendtgjorde, at han var kommet overens med sin hustrus søstersønner, der var borgere i Køge, vedrørende en trætte, og i brevet fremstår det som en sag udelukkende mellem 2 selvstændigt handlende parter, for så vidt som der overhovedet ikke er nævnt øvrighedsper-

15. Jfr. E. Ulsig, Landboer og bryder, skat og landgilde. Festskrift til Niels Skyum Nielsen, 1981, p. 155. Se nu også E. Ulsig i Festskrift til Poul Enemark, 1983.

16. Rep. I. nr. 6762.

17. Rep. II. nr. 2451.

18. Jfr. T. Dahlerup, Det kgl. rettertings domme. I, p. 2-3, 13-14, og Rep. II, nr. 5164, 9366 og 9690.

soner i brevet¹⁹. Tilsvarende er tilfældet i 1494, da Niels Lauersen i Hasseris på Ålborg byting fik et vidne på, at til et trolovelsesgilde blev han og en Søren Pedersen i Vaarst (Fleskum h.) »vel forligte om alle sager og trætte som dem imellem var, og sagde de hverandre et godt venskab og de sager aldrig mere op at drages«²⁰. Her er tale om 2 parter, der var kommet overens ved et privat gilde, hvorefter forliget stadfæstede på tinge; heller ikke her ser man nogen øvrighedsperson involveret på parternes side. Kunne parterne derimod ikke blive enige, måtte en uvildig instans træde til, hvilket ses i 1531, da selvejeren Michael Andersen befalede herredsfogeden på Tåsinge at »tage gode mænd til« og dømme mellem Michael på den ene side og andre bønder på den anden side »emellom om bonde iord the trette om«²¹.

Når selvejere gjorde lovhævd på noget gods, fremtræder de som selvstændigt handlende personer, og at det understregedes, at lovhævden var »lovlig lovbuden« på tinge og accepteret af herredsfogeden og herredsmænd²², betyder i så henseende intet, idet denne accept også i adelige lovhævdssager understregedes²³. En tilsvarende selvstændig optræden ses, når selvejere fik tingsvidne på, at noget gods lå til deres gårde og tilhørte dem. Det er således tilfældet, da Oluf Terkilsen i Skast herred i 1504 fik et tingsvidne på, at »then engh som ligher væsthen fra Grimstroph markskiel stien sønden beck indh til Vestervad, then hafwer leget til then gordh, som Ollof Terkilsen nw ibor«²⁴. Oluf ses ikke at have fået nogen støtte til at hævde sin ret. Det ses Michael Thomsen i Ingstrup (Nørrelyng h.) heller ikke at have fået, da han i 1494 fik et tingsvidne på, at noget jord, hvis tilhørsforhold antagelig var draget i tvivl, »haffde leget til forne gordt, som Miccil Tamessen nw iboor«²⁵. Endelig kan det anføres, at Per Jeppesen i Vivild på Sønderhald herredsting i 1511 fik et vidne på, at nogle personer havde været på Vivild mark »som Per Jeppesen dem tilkrævede«, og dér tilkendt ham noget jord²⁶. Her er et klart eksempel på en selvstændigt handlende selvejer, for så vidt som han krævede og fik personer til at granske vedrørende noget jord, som han gjorde krav

19. Rep. II. nr. 5640.

20. Ibid. nr. 7668. Niels Lauersen pantsatte i 1487 noget gods til Helligåndsklostret i Ålborg, jfr. Lindbæk & Stemann, nr. 193.

21. Fred. I reg. p. 354.

22. Se eksempelvis Rep. II. nr. 2284, 2771, 3083, 3159, 6363, 8436 og 10782.

23. Ibid. nr. 3448, 3462, 4204, 4256 og 9129.

24. G.J.T. nr. 62.

25. Kilden er trykt hos A. Heise, Hemmestrup Gaard og Gods i det 16. og 17. Aarhundrede. Samlinger til jydsk Historie og Topografi. II. 1868-69, p. 372.

26. Rep. II. nr. 11946. For et lignende eks.se ibid. nr. 7837.

på. Andre eksempler på juridisk selvstændig handlende selvejere kan anføres²⁷.

Selvejere i processer mod privilegerede personer

Der er en del eksempler på selvejere i godstrættesager med adelige, men det gælder generelt, at det kun er i få tilfælde, at en trættesag kan følges gennem flere kilder, hvilket vanskeliggør en afklaring af de nærmere omstændigheder.

Hvad angår godstrættesager, som førtes på herredstingene, synes bønderne at optræde selvstændigt, I hvert tilfælde ses ingen kongelig repræsentant at give nogle bønder i Fjære herred i Halland bistand eller optræde på deres vegne, da de i 1481 lå i trætte med adelsmanden Niels Clausen, som ikke selv optrådte på tinge, men derimod lod sin »beskedne svend« optræde på hans vegne²⁸. Der var heller ingen kongelig repræsentant involveret på bøndernes side i Gudme herred, da de var kommet overens om et skovskifte med den adelige Palle Andersen »efter begge deres Tykke«; overenskomsten overværedes af herredsfogeden, en væbner, 2 gejstlige, en borgmester, samt 2 bønder, som skulle påse, at alt gik for sig, som det skulle²⁹. I 1509 fik sognepræsten Peder i Nørre herred på Langeland et tingsvidne vedrørende et forlig mellem en række parter om noget jord; vidnet gik på, at Peder »paa Helligtoffttegoordz Vegne, Gregers Juel og Lejbølle Bønder paa deres egne Vegne var forligte om den Trætte«³⁰. Forliget fastlagde de involverede parters andel i jorden, og der er ingen tvivl om, at selvejerne i Lejbølle – i lighed med præsten og Gregers Juel, der var væbner³¹ – selv varetog deres interesser på tinge; de optrådte på deres »egne vegne«.

I relativt mange sager mellem selvejere og privilegerede ses kronen at være blevet involveret. Det er således klart, hvor der forelå direkte overgreb på selvejernes ejendom. Et meget klart og oplysende eksempel herpå ses i 1480, da lensmanden Mourids Nielsen (Gyldenstjerne) på Han herredsting fik et stokkenævns, som vidnede, at medens Mourids havde været bortrejst, havde en prior Gerlov – »idet han vidste at han (d.v.s. Mourids) ej var i landet« – gjort lovhævd på en ålegård, som tilhørte nogle bønder; vidnet gik på, at »den Aalegaard, som kaldes Thures Aalegaard, som Prior Gerlov har hævdet sig til, er rette Bønders

27. Ibid. nr. 241, 1172, 3117, 7756, 8963/64 og 12216.

28. Ibid. nr. 4933.

29. Ibid. nr. 6742.

30. Ibid. nr. 11314.

31. Ibid. nr. 9005 og 10130.

Aalegaard og Grund, og de har givet Skat og Leding af den i 60 Aar og flere til nu, Prior hævdede sig til den« og at den ålegård »var dem ulovlig aftrængt«³². Prioren benyttede sig således af, at lensmanden – beskytteren af selvejerne – var bortrejst, og gjorde lovhævd på selvejergods, hvilket selvejerne og lensmanden naturligtvis ikke kunne acceptere. 1480-sagen vidner om kronens specielle interesse i selvejergodset, og at det var kronen og dens repræsentanter, som selvejerne om nødvendigt må ty til i direkte overgrebssituationer.

Også i almindelige godstrættesager mellem selvejere og privilegerede er der eksempler på, at selvejere har henvendt sig til kronen, men det kan ikke tages som udtryk for en juridisk umyndiggørelse af specielt selvejerne, idet også adelige, når de lå i trætte med hinanden, kunne henvende sig til kronen, jfr. nedenfor. Der er en del eksempler på selvejeres henvendelse til kongen. Kong Hans pålagde således i 1512 Tyge Brahe, som havde taget noget gods fra en selvejer, at lade denne »fange siit gotz igen oc bliffue vplaztet oc vfeidet, indtill swo lenge sagen kommer i rette oc dømes therpaa, som tilbør«³³. Ligeledes ses Keld Jensen i Bjerring (Middelsom h.) i 1519 at have berettet for kongen, hvorledes »hannom giøres hinder oc forfang paa Bradstrup gaardt stedt oc Bradstrup Søø«, som hans fader i 1472 havde gjort lovhævd på³⁴, og kongen bestemte, at Keld fortsat skulle have godset i hævd³⁵. Ligeledes høres i 1504 om Oluf Bentsen i Høks herred, der havde klaget til kongen, fordi Henrik Krummediges foged på Vallen gjorde »hannom hinder oc forfang paa en engh, som hafuer leigeth till hanss bondægaard·aff arildæ tiid«, hvilken eng kongens søn og hofmesteren tidligere havde tildømt bonden, og som Kong Hans nu igen understregede, at bonden skulle nyde³⁶. I 1505 fik Henrik Krummedige dog et tingsvidne på, at den eng, som Oluf havde køret på »var aldrig vunden... med nogen Lov eller Tingdom«³⁷. Endelig hører vi i 1475 endvidere, at kongen i et brev til den adelige Fru Anna på Vallø skrev om selvejeren Peder Ingelsen, som havde »berettet for os, at I har taget ham en Gaard fra, som kaldes Raariis ... imod Ret«, hvilket ikke kunne accepteres, og kongen stævnedes følgelig adelsparten til at møde i København med rettighedsbeviser³⁸.

32. Ibid. nr. 4721.

33. W. Christensen (udg.), – Missiver fra Kongerne Christian I's og Hans' Tid. I, 1912, nr. 382.

34. Rep. II. nr. 3083.

35. Kilden er trykt hos Heise, op.cit. p. 373.

36. Missiver, I. nr. 249.

37. Rep. II. nr. 10328.

38. Ibid. nr. 3698.

Det må understreges, at kronens engagement i disse almindelige civilretlige godstrættesager ikke skal opfattes som en egentlig og principiel beskytter af selvejerne, men må opfattes som en uvildig instans; at selvejerne henvendte sig til kongen vidner ikke i sig selv om nogen juridisk umyndiggørelse, idet også privilegerede ses at henvende sig til kongen i retssager, og den procesmulighed, som da opstod, blev givet i konkurrence med tingene; der var i det middelalderlige retsvæsen ingen appelinstans, hvilket betød, at herredstingene, landstingene og de kongelige ting konkurrerede med hinanden³⁹.

Ved siden af de kongelige retterting brugte kongen af og til at nedsætte ekstraordinære domstole bestående af adelige og gejstlige til at afgøre retstrætter, som krævede undersøgelser på stedet⁴⁰. Dette ses praktiseret i 1483, da kongen tilskikkede bl.a. en biskop, 2 riddere og andre til at være dommere i en sag mellem den adelige Bild Pedersen og selvejeren Jens Remp, der førte sagen på yderligere 3 andre selvejeres vegne om noget gods på Lørup mark i Gudme herred. Jens Remp påstod, at marken bestod af 2 bol jord, og at parterne ejede hver ét bol, medens Bild Pedersen hævdede at have ret til hele marken. Dommerne nedsatte et nævn, som skulle granske, om marken var »twende Bol eller ej, og om Bild har der nogen Jord til sin Vorneds Gaard i Bondens Bol«⁴¹. Bønderne fik medhold: den 18. maj 1484 udstedtes et kongeligt brev på, at marken var 2 bol jord, og at der skulle rebes således, at »Bønderne nyder det ene Bol og Bryderne det andet«, og at den lovhævd, som Bild Pedersen havde gjort, skulle være magtesløs⁴². Senere – i 1532 – lå bønderne atter i trætte med en privilegeret om retten til marken, idet en forstander til et hospital i en årrække havde haft noget jord på marken i rolig hævd, og der havde ikke været kæret derpå »førre endd bønnder vde Lørup nu haffue førd ther trette paa«. Bønderne henviste til 1484-dommen, men forstanderen fik dog i 1532 tilkendt rettighed på marken⁴³. Bønderne ses under processerne ikke at have fået nogen kongelig bistand.

Afslutningsvis skal her fremdrages en godstrættesag mellem på den ene side Per Bonde og Michael Pedersen i Haderup i Gerlev herred og væbneren Jørgen Krumpen på den anden side⁴⁴. Sagen drejede sig i

39. Jfr. P.J. Jørgensen, op.cit. p. 319.

40. Ibid. p. 521.

41. Rep. II. nr. 5261.

42. Ibid. nr. 5470.

43. Fred. I reg.p. 397-98.

44. I 1504 omtales Per Bonde som »beskeden mand«, og han fik da tilskødet nogle partsrettigheder i den gård, han da boede i, hvilket viser, at han var selvejer, jfr. Rep. II. nr. 10190. Michael Pedersen omtales i 1468 som »bonde«, jfr. Rep. II. nr. 2366.

første omgang om brugen af Lystrup og Ajstrup marker⁴⁵, og i denne sag var der også andre bønder involveret; den 25. maj 1481 blev der hos ridderen og lensmanden Aksel Lagesen indgået i et forlig mellem parterne⁴⁶, men dette forlig blev imidlertid ikke overholdt af bønderne, som formentligt mente at have ret til at udnytte markerne⁴⁷, og Jørgen Krumpen gik da til landsting og til kongen, hvor han fik medhold⁴⁸. Sagen udviklede sig til en regulær strid mellem de 2 selvejere og væbneren om ejendomsretten til jordstykker på markerne, og Jørgen Krumpen lod Per Bonde og Michael Pedersen stævne: den 10. februar 1489 skulle de to bønder være mødt op for en række adelige og gejstlige i Randers, men de kom imidlertid ikke, hvorfor det da også hedder, at der ikke var nogen til – på deres side – »at pleje ret«⁴⁹. Sagen kom op på det kongelige retterting i Århus 4. juni samme år, og da var bønderne mødt op; de fremstår her som en juridisk fuldmyndig part, på lige fod med adelsparten⁵⁰. Der er ingen tvivl om, at bønderne selv førte deres sag: da de ikke mødte op i Randers, var der ingen – som det hedder – til på deres vegne at »pleje ret«, og de gange, vi ser dem på tinge, fremstår de som en i forhold til adelsparten juridisk fuldgyldig part⁵¹. At lensmanden var involveret i begyndelsen betyder ikke, at han ydede bønderne bistand, men han skal opfattes som en uvildig, mæglende instans; han ses da heller ikke senere at give bønderne nogen bistand.

Det må konkluderes, at kun i sager, hvor der forelå egentlige og direkte overgreb på selvejernes ejendom fra privilegeredes side, ses kronen at bistå og beskytte selvejerne direkte, hvilket naturligvis ikke blot skyldes, at kronen – som beskytter af de svage i samfundet – havde pligt hertil, men det skyldes også en faktisk interesse i at beskytte skattegods og dyrkere heraf. Derimod kan en sådan direkte kongelig bistand ikke konstateres i *almindelige* trættesager, hverken når der forelå en sådan mellem selvejere indbyrdes eller mellem disse og privilegerede personer; i disse sager fremtræder selvejerne som fuldmyndige personer, der selvstændig fremførte deres rettighedsbeviser og selvstændig varetog deres interesser på tinge⁵². Når der dog er eksempler på, at kongen eller en kongelig

45. Baggrunden for sagen var formentlig den, at Jørgen Krumpen i 1478 havde gjort lov-hævd på noget gods, bl.a. på Lystrup mark, jfr. Rep. II, nr. 4526.

46. Rep. II, nr. 4870 og 4871.

47. Ibid. nr. 5249, se også nr. 5271.

48. Ibid. nr. 5253 og 5884.

49. Ibid. nr. 6440, se også 6439.

50. Ibid. nr. 6507.

51. Andre kilder i sagen: Rep. II, nr. 6795, 7242, 7715, 7837.

52. Universitetslektor, lic.phil. Erland Porsmose har venligst gjort mig opmærksom på, at fæstebønder i det 16. århundrede kunne optræde selvstændigt på tinge i ikke-jordsager.

retsinstans er blevet involveret i almindelige trættesager mellem selvejere og privilegerede, kan det ikke tages til indtægt for at postulere en juridisk umyndiggørelse af selvejerne, idet det var en almindelig praksis, at en part kunne henvende sig til kronen, men generelt har selvejerne formentlig anset deres sag for bedre behandlet på de kongelige ting end på herredstingene, hvor de privilegerede har haft mulighed for at manipulere med tingsvidnerne⁵³, og de har på de kongelige ting opnået større retssikkerhed. Det var dog ikke alle sager, som endte med, at kronen blev involveret. Som helhed kan der derfor ikke konstateres den postulerede bastante juridiske umyndiggørelse af det 15. århundredes selvejere; havde selvejerne nok en husbond i kongen, er det omvendt klart, at dette husbondforhold var af overordnet karakter, idet det ikke har forhindret bønderne i – i vidt omfang – selvstændigt at varetage deres interesser på tinge⁵⁴. At de dog samtidigt langtfra kunne gøre hvad der passede dem, er belyst ovenfor med hensyn til deres jordbesiddelse, og der kan her yderligere anføres den af Steenstrup og Hertz fremdragne § 18 i den Fynske Vedtægt 1492 (jfr. ovenfor) som pålagde selvejerne i markskelssager at henvende sig til den kongelige foged og få hans bistand. Dispositionelt havde det overordnede husbondforhold således også en negativ konsekvens for selvejerne.

Sammenfattende bemærkninger

Selvejernes dispositionsmuligheder over deres jord var i det 15. århundrede på flere punkter indskrænket: de måtte ikke sælge eller pante deres jord til privilegerede personer; de måtte ikke udstykke deres jord, og de måtte ikke mageskifte med privilegerede uden kongelig sanktion. Om de to sidstnævnte forhold var nyskabelser omkring midten af det 15. århundrede er usikkert på grund af kildematerialets spinkle karakter. Indskrænkningerne var begrundet i, at kronen ikke ville tolerere indtægtstab fra selvejergodset, og var dette et forhold, som allerede kommer til ud-

53. Jfr. Hertz, op. cit. p. 84-85, og Aksel E. Christensen, *Ret og magt i dansk middelalder*. Kbh. 1978, p. 63-66.

54. I sit skrift »Den danske Bonde og Friheden« fra 1888 opfattede Steenstrup det 17. århundredes selvejere som »Bønder uden Husbond. Fra et formelt Standpunkt maa det dog bemærkes, at de i lensmanden havde deres Husbond og ofte til ham svarede et Husbondhold.« (p. 189, note 17). Afgiften husbondhold kan for selvejernes vedkommende ikke konstateres i det 15. århundrede, men den dukker op senere i det 16. århundrede jfr. W. Christensen, *Dansk Statsforvaltning*, p. 620.

tryk i 1396-forordningen, er der dog ingen tvivl om, at kronen som helhed strammede grebet om selvejergodset i slutningen af det 15. århundrede, hvilket i praksis betød mindre dispositionsfrihed for bønderne. Kronens skærpede kurs ses på flere punkter. Dels blev selvejerne op mod 1500 nærmest reelt afskåret fra at dotere jord til gejstlige institutioner – hvad de tidligere i århundredet frit havde gjort – og dels blev det omkring 1500 indskærpet, at selvejerne ikke måtte udstykke deres jord, hvilket havde været et forbud, som ikke havde været overholdt af bønderne. Dertil kommer, at selvejerne i Fyns Vedtægt 1492 fik pålæg om i markskelssager at tilkalde den kongelige foged – således at denne kunne sikre skattegodset – hvilket ikke havde været krævet i en 1473-udgave af vedtægten. Og i den stedse stigende konkurrence op mod 1500 mellem herrestænderne og kronen på den ene side og landalmuen på den anden side vedrørende adgangen til skov, fiskeri, jagt etc. blev selvejerne sidestillet med fæstebønderne. Selvejerne havde derfor som helhed langt fra frie dispositionsmuligheder over deres jord omkring 1500.

Når forholdene strammedes for bondestanden som helhed i slutningen af det 15. århundrede, skyldes det herrestændernes og kronens bestræbelser på, efter agrarkrisens ophør omkring 1440, at befæste landboforholdene på et økonomisk optimalt plan, og dette – vel i sammenhæng med stændersamfundets mere rigide udformning – medførte en øget homogenisering af bondestanden. Symptomatisk herfor er en stigende egålisering af selvejer- og fæstebondebetegnelser, idet ordet »bonde« – der i 1400-tallets første halvdel som regel anvendtes om selvejere – i stigende grad anvendtes om både selvejere og fæstere⁵⁵.

På trods af denne udvikling er der dog grund til at advare mod ganske at sidestille selvejernes sociale forhold omkring 1500 med fæstebøndernes, således som det er blevet gjort – jfr. ovenfor. En række forhold adskilte de to bondekategorier, og jeg skal i det følgende ganske kort anføre nogle hovedaspekter.

Der er for det første grund til at aflive myten om, at 1400-tallets selvejere var stavnsbundet, således som fæstebønderne inden for det sjællandske retsområde blev det. Dette er blevet hævdet af Steenstrup og nu igen af Hertz samt A. Bøgh⁵⁶. Opfattelsen bygger fortrinsvis på lov-materiale, som viser, at selvejerne – hvis de ikke opholdt sig på deres

55. Jfr. Hertz, op. cit. p. 86, og mit speciale, p. 71-86.

56. For en nærmere diskussion af stavnsbåndstesen med kilde- og litteraturhenvisninger kan jeg henvise til mit indlæg, Et senmiddelalderligt selvejerstavnsbånd?, *Fortid og Nutid*, Bd. XXX, 3, 1983.

gård, og hvis der ikke betaltes de fornødne skatter af deres jord – blev tvunget/kunne tvinges tilbage til deres gårde og tvinges til at dyrke deres jord. Og vel kunne selvejerne tvinges tilbage, men det er principielt afgørende, at såfremt selvejerne kunne afhænde deres jordejendom, var de personligt frie individer. Som påvist ovenfor indeholder kildematerialet mange eksempler på selvejere, der afhændede deres gårde, hvilket er et forhold, som ganske negligeres i antagelsen om selvejerstavnsbåndet. Problematikken belyses af en dom fra 1410, hvorved to personer, som havde arvet selvejergods, men som opholdt sig i Randers og Ålborg, blev tvunget til at opholde sig på og dyrke det arvede gods, fordi dette – som det udtrykkelig hedder i dommen – ikke var afhændet («oc aldry afhend war») ⁵⁷. 1410-dommen forudsætter derfor ikke – som hævdet af Bøgh ⁵⁸ – »et indiskutabelt stavnsbånd« for selvejerne, men dommen viser derimod, at de kongelige fordringer primært gjaldt selvejerbondegodset og kun sekundært selvejerne som personer, og følgelig er der derfor ikke tale om, at 1400-tallets selvejere principielt var underlagt en personlig pligt til at forblive på stavnen, hvilket må være et kvalitativt krav for at kunne postulere eksistensen af et stavnsbånd. 1410-dommen viser, at der til selvejergodset var knyttet en dyrkningspligt, som i første omgang var pålagt den umiddelbare ejer af jorden, og i næste omgang arvingerne, hvilket betød, at jorden til stadighed skulle dyrkes og give de fornødne skatter. Denne arvegårds- og dyrkningspligt blev rimeligvis indført med 1396-forordningen og formaliseret i den Nørrejyske Forordning af 1466.

For det andet fremstår 1400-tallets selvejere som juridisk fuldmyndige personer, der i vidt omfang optrådte selvstændigt på tinge og der varetog egne interesser. Dette gælder dels i de talrigt overleverede jordskødnings-sager, hvori selvejerne frit og uden kongelig indblanding kunne skøde deres gårde – og partsrettigheder heri – til hinanden, og dels gælder det almindelige godstrættesager, både når det angik selvejerne indbyrdes, og selvejere contra privilegerede personer. På baggrund heraf må husbondforholdet mellem selvejer og kongen/den lokale kongelige repræsentant rimeligvis karakteriseres som overordnet, selvom det naturligvis er klart, at det overordnede husbondforhold også havde et konkret indhold, hvilket ses af, at lensmanden var en direkte beskytter af selvejergodset, og han støttede aktivt selvejerne, når der foretoges overgreb på deres besiddelser. En negativ konsekvens af husbondforholdet ses bl.a. af, at kronen blev opfattet som part i mageskifter mellem selvejere

57. Dommen er trykt hos Steenstrup, Vornedskabet.. p. 371-72.

58. I Fortid og Nutid, Bd. XXVIII, 1979-80, p. 286-87.

og privilegerede. Det må dog som helhed fastslås, at i forhold til fæstebønderne har selvejernes ejendomsret til deres jord givet dem større juridisk handlefrihed. Selvejernes juridisk-socialt mere fremtrædende position ses vel endvidere af, at herredsfogeden formentlig ofte var selvejer⁵⁹ – et forhold, som har været afhængig af selvejendommens udbredelse i de enkelte herreder. Landskabslovene forudsatte, at nævningene i markskels- og skursnævningesager var selvejere⁶⁰, og som helhed er der mange eksempler på, at det udtrykkeligt var selvejere – og ikke fæstere – som vidnede og granskede i trættesager⁶¹. Der er dog som helhed ingen tvivl om, at der har været geografiske forskelle, for så vidt som selvejernes mere fremtrædende rolle er klarest i Jyske og Skånske Lovs områder, men derimod ikke i det sjællandske retsområde, hvilket bl.a. ses af, at i Jylland kunne kun selvejere borge for sig selv i staffesager, mens retten hertil på Sjælland tilkom enhver bofast mand; der var der ikke krav om jordejendom⁶². Og mens man i Jylland i 1400-tallet oftest brugte at gøre lovhævd med privilegerede og bønder, hvis status som jordejende udtrykkelig understreges, hedder det i de sjællandske lovhævdsbreve oftest, at der gjordes lovhævd med blot »dannemænd«⁶³.

Endelig er der grund til at anføre den senmiddelalderlige sociale mobilitet som en – i forhold til fæstebønderne – statusfremhævende faktor for selvejerne. Det er velkendt at der var en social mobilitet mellem selvejernes øverste række og lavadelen, hvilket for bønderne betød en mulighed for opstigen i det sociale hierarki⁶⁴. Dette forudsatte, at det økonomiske fundament var tilstede, og at der var selvejere, som ejede ganske meget jord, er der ingen tvivl om; eksempelvis konstaterede Heise således i Middelsom herred en »kraftig« selvejerstand, som selv havde fæstegårde under sig⁶⁵, og tilsvarende var der i Salling en del storbønder i 1524, bl.a. to, som ejede henholdsvis 5 og 7 gårde⁶⁶. Givet er det således, at der i senmiddelalderen eksisterede storbønder, hvis økonomiske fundament – omfanget af godsbesiddelsen – ikke har adskilt sig væsentlig fra den

59. Jfr. W. Christensen, op.cit. p. 249f.

60. Hertz, op.cit. p. 83.

61. F.eks. Diplomatarium Vibergense, nr. 260, Rep. II. nr. 912, 919, 2772, 8742, 10204, 11946 og 12842.

62. Jfr. P.J. Jørgensen, op.cit. p. 207.

63. Jfr. mit speciale, p. 80.

64. Jfr. T. Dahlerup, Den nordiske adel i senmiddelalderen. Danmark. Rapporter til det nordiske historikermøde i København. 1971, p. 51, se også note 68.

65. Jfr. Heise, op.cit. p. 325 og 379.

66. Jfr. H. Larsen, Ejendomsforholdene i Salling 1524. Jyske Samlinger, 5. rk. V. 1941-42, p. 5-6.

nederste del af lavadelen. Det er ligeledes givet, at en del af den senmiddelalderlige lavadel sank ned i bondestanden⁶⁷, hvilket betød, at denne fik et tilskud »fra oven«. Knud Prange har på baggrund af de her skitserede forhold påpeget, at storbønderne og lavadelen *slægtsmæssigt* udmærket kan have været to stærkt sammenhængende grupper, som der måske ikke er grund til at sætte et egentligt skel mellem, og hvis flere hundreder lavadelsslægter har mistet deres eksistensgrundlag og er sunket ned i bondestand, så har det psykologiske, sociale og økonomiske følger, som »kan have været med til at sammensvejde de nederste lag af adelen med bondeartistokratiet: selvejere og herredsfogedslægter i opposition mod de heldigere stillede lag af adelen – og måske også i opposition mod resten af bondestanden«⁶⁸.

Pranges hypotese kan meget vel have meget for sig. Jeg skal imidlertid lade dette aspekt ligge, og afslutningsvis advare mod ganske at sidestille selvejernes hele sociale position på det lokale plan omkring 1500 med fæstebøndernes, således som det er blevet gjort; som helhed er der ingen tvivl om, at selvejerne udgjorde en særdeles *kompleks* gruppe, hvis økonomiske og sociale forhold har varieret fra egn til egn⁶⁹, og der har indenfor gruppen været stor social stratifikation.

67. T. Dahlerup, Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder, H.T. 12. rk. IV, 1969, 1-43.

68. Knud Prange, Lavadelsskæbner i senmiddelalder og renaissance i Profiler i nordisk middelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark. 1983, p. 230. Se også K. Prange, Bonde af Thy, i Bol og By, 5. 1964, p. 66ff.

69. Se Erland Porsmose, Bønder, bryder og tjenere. Gårdbrugervilkår på Fyn 1502-1542. Odense 1983.